

JURAJ KRIŽANIĆ U RUSKOJ HISTORIOGRAFIJI

A. L. Goljdberg

Život i djelatnost istaknutoga hrvatskog pisca Jurja Križanića privlačili su pažnju mnogih ruskih i sovjetskih istraživača. Imali su pri tom povoljne uvjete jer se gotovo svi Križanićevi radovi, kojima danas raspolažemo, nalaze u ruskim arhivima. Osobitosti Križanićeva jezika, bliskog ruskom jeziku, olakšavale su ruskim učenjacima pristup njegovim radovima. I, na kraju, a to je najvažnije: zanimanje ruskih i sovjetskih autora za Jurja Križanića objašnjava se time što njegovi radovi — i kao povijesno-književni spomenici i kao povijesni izvori — čine nešto što je organski ušlo u rusku povijest i što unosi nove elemente za razumijevanje ruskoga povijesnog procesa.

Nekim ruskim učenjacima s kraja XIX i na početku XX st. moglo bi se, štaviše, zamjeriti zbog određene jednostranosti, jer su u svojim radovima promatrali ponekad Križanića odvojeno od njegove južnoslavenske sredine. Ali ako uzmemo u obzir da su se, osim ruskih autora, Križanićem bavili i učenjaci iz drugih zemalja (među njima i njegovi sunarodnjaci — Hrvati i Srbi), onda tematska ograničenost nekih ruskih radova o Jurju Križaniću postaje sasvim razumljiva. Uostalom, taj je nedostatak u toku posljednjih desetljeća u znatnoj mjeri otklonjen, i u radovima sovjetskih autora sve se jasnije može opaziti težnja da se književno nasljeđe velikog pregaoca slavenske društvene misli u drugoj polovini XVII stoljeća svestrano razmotri.

Treba reći da se pred nama ne nalazi čitavo njegovo književno nasljeđe i da u krug naučnog razmatranja stalno ulaze novi izvori. Objavljivanje Križanićevih radova i dokumenata o njemu, koje je započelo prije više od sto godina, nastavlja se i danas, a sa svakim novim desetljećem proširuje se krug izvora koji se na njega odnose. Razumije se da su nivo i karakter istraživanja o Križaniću u svakoj etapi zavisili od materijala kojima se u datoj etapi raspolagalo. I zbog toga je nemoguće dati kratak pregled ruske i sovjetske historiografije posvećene Križaniću, a da se ne kaže nešto o tome kako se ostvarilo izdavanje njegovih radova i dokumenata, tim više, što je upravo to objavljivanje bilo povod istraživanjima ili je organski u njih ulazilo.¹

¹ Preglede književnosti o Križaniću, daju: Belokurov S. A., Jurij Križanić v Rossii. M, 1901; Valjdenberg V. E., Gosudarstvennye idei Križanića. SPb, 1912, 6—22; Dacjuk B. D., Jurij Križanić. M, 1946, 3—12; Goljdberg A. L., Istoričeskaja nauka o Jurii Križaniće (Učenie zapiski Leningr. gos. univerziteta, No. 117, 1949, 84—119).

1.

Prvi put su se podaci o Križaniću pojavili u ruskoj literaturi potkraj XVIII stoljeća: N. I. Novikov se u Biblioteci Akademije nauka upoznao s »Prijetvjem carju Feodoru Alekseviču« i spomenuo autora tog rukopisa u svom djelu »Opyt istoričeskogo slovarja o rossijskih pisateljah«. ² N. I. Novikov nije znao kakvo je pravo ime autora pa ga je (prema rukopisu) nazivao — »serbjanin Jurja«.

Pojedini se podaci o Križaniću (prije svega o njegovim radovima »Gramatično iskazanie...«, »Ob svetom kreščenju«, »Obličenje na Solovečskuju čelobitnu«) pojavljuju u nizu izdanja s početka XIX stoljeća, ³ ali se dugo vremena nitko nije latio toga da sumira podatke kojih je bivalo sve više. I karakteristično je da u prvom objavljenom Križanićevu radu nije bilo i njegova imena: G. Spasskij, koji je štampao »Istoriju o Sibiri«, nije znao kome da je pripíše. ⁴

Poznati arheograf O. M. Bodjanskij počeo je 1848. objavljivati »Gramatično iskazanie...« ⁵ koje je pronašao u biblioteci Moskovske sinodalne tipografije. U predgovoru tom izdanju, on visoko ocjenjuje Križanićev rad, naziva ga ocem usporedne slavenske filologije, ali ne daje pri tom gotovo nikakvih biografskih podataka. Sudeći po primjedbama, Bodjanskom su bili poznati i drugi Križanićevi radovi koji su se u toj biblioteci nalazili, a među njima i »dva golemo zbornika pisana njegovom vlastitom rukom u tom istom Sibiru s označenom godinom, danom i mjesecom: ti zbornici sadrže neobično važne njegove spise, dijelom radove, a dijelom materijale, na ruskom i srpsko-hrvatskom jeziku, od kojih jedan njegov rad ima posebno značenje za našu historiju«. ⁶

Na žalost, izvješće Bodjanskog o rukopisu toboljskog zbornika političkih članaka i o citatima Križanića iz historijskih djela nisu privukli pažnju učesnaka, pa je njegovo otkriće ostalo u prvo vrijeme bez rezultata.

Tek dvadeset godina kasnije P. A. Bezsonov je ponovo otkrio ove Križanićeve rukopise i počeo ih objavljivati. Bezsonov se bez sumnje oduševio i zanio svojim otkrićem pa je žurio da objavi najvažnije Križanićeve radove, makar i u takvom stanju kako su mu to dopuštali vrijeme i sredstva. Za kratko je vrijeme obavio golem posao, dešifrirao je teško čitljiv Križanićev rukopis, snašao se u njegovu jeziku i pripremio za objavljivanje dio toboljskog zbornika ⁷ i opis Križanićeve knjige »Ob božiem smotreniju«. ⁸

² Novikov N. I., Opyt istoričeskogo slovarja o rossijskih pisateljah. SPb, 1772, 202.

³ Mitropolit Evgenij, Novyj opyt istoričeskogo slovarja o russkih pisateljah (Drug prosveštenija, 1805, No. 8, 167); Kalajdovič K., Ioann, Eksarh Bolgarskij. M, 1824, 120.

⁴ Povestvovanie o Sibiri, perevedennoe s latinskoj rukopisi XVII stoletija. Izd. G. Spasskij (Sibirskij vestnik, 1822, č. XVII, kn. 1—3; č. XVIII, kn. 4).

⁵ Gramatično izkazanie ob ruskom e'ziku popa Jurka Križanišča (Čtenija v obščestve istorii i drevnostej rossijskih, 1848, Kn. I; 1859; Rn. 4).

⁶ ib. 1848, kn. 1, str. XIX.

⁷ Russkoe gosudarstvo v polovine XVII v. T. t. 1—2. M, 1859—1860. Kasnije je to djelo postalo poznato pod proizvoljnim naslovom »Politika«.

⁸ O promysle. M, 1860.

Izdanja Bezsonova nisu se pokazala kao najuspjelija: u knjizi »O promysle« on se ograničio na opis dvaju rukopisa »Ob božiem smotreniji« i naveo iz njih niz nasumce uzetih citata. U izdanju »Russkog gosudarstva« odrekao se »latinice«, koju je Križanić upotrebljavao, pa je primijenio ćirilsku transkripciju. Ponekad je mijenjao redosljed materijala, što je stvaralo zabunu i otežavalo razumijevanje teksta. Prijevod pojedinih riječi i izraza, što ih je Križanić stvorio, Bezsonov nije sistematski upotrebljavao, a osim toga on ne odražava uvijek tačno smisao originala.

Bezsonov je imao namjeru da nastavi s objavljivanjem pronađenog rukopisa, ali mu nije uspjelo da zamisao provede do kraja.⁹ On je raspolagao s još nekoliko Križanićevih rukopisa (takozvana »Istorija«, »Pismo ob osvoždenii«, »Zaveščanie«), ali je, očigledno, smatrao, budući da je pronašao rukopise, da ima pravo prema vlastitom nahodjenju upoznavati čitaoce s Križanićevim radovima: zato je samo davao naslutiti o tome kakvim materijalima raspolaže sasvim nejasno izlažući njihov sadržaj, pa su svi ti rukopisi i ostali tako neobjavljeni.

Poslije izdanja što ih je Bezsonov priredio, Juraj Križanić je izašao na svjetlost dana, a to je nametnulo potrebu da se netko ozbiljno pozabavi njegovom ličnošću i njegovim radovima. Ipak, autori koji su nastojali taj posao obaviti nisu raspolagali nikakvim drugim podacima o životu Križanića od onih koji su se nalazili u njegovim radovima; to je i moralo ograničiti naučnu vrijednost radova koji su se tada pojavili.

Prvi je Križanićevu biografiju pokušao dati S. K. S m i r n o v.¹⁰ Nedostatak materijala odlučio je nadomjestiti svojim hipotezama, najčešće veoma proizvoljnim. Tako je on, na primjer, razlog Križanićeva progonstva u Toboljsk vidio u tome što se Križanić nije želio pokrstiti po pravoslavnom obredu.¹¹ U vezi s tim, osuđivao je Križanića za to što se on »oduševio svojim rimsko-katoličkim« načinom ispovijedanja i »zaboravio da se stavi na pravoslavnu tačku gledišta«.¹²

Članak S. K. Smirnova bio je prvi rad o Križaniću koji je izišao iz ortodoksno-crkvenog tabora. A iste godine, gotovo u istom mjesecu, na stranicama »Sovremennika« se pojavio Pipinov članak o izdanjima Bezsonova,¹³ u kojem se Križanićevi radovi promatraju sa sasvim drugačijeg, mnogo naprednijeg stanovišta. Tako je spor o ocjeni Križanićeve djelatnosti, koji je započeo odmah poslije otkrića njegovih radova, zorno u sebi odrazio borbu tokova u ruskoj društvenoj misli i povijesnoj literaturi u drugoj polovini XIX stoljeća.

A. N. Pipin je Križanićevim radovima prišao kao najvažnijem historijskom spomeniku koji svjedoči o nasušnim potrebama ruskog društva u

⁹ Na početku XX st., na inicijativu A. A. Šahmatova i S. A. Belokurova, počelo je kopiranje rukopisa toboljskog zbornika s namjerom da se priredi znanstveno izdanje. U CGADA sačuvan je dio listova s tekstom zbornika, koji su prepisali S. A. Belokurov, N. F. Lavrov i dr., ali iz nepoznatih razloga izdanje nije bilo objavljeno.

¹⁰ Smirnov S. K., Serbskogo popa Ju. Križanića oproverženie soloveckoj čelobitnoj (Tvorenija sv. otcev, 1860, IV, Pribavlenija).

¹¹ ib. 508.

¹² ib. 578, 585.

¹³ »Sovremennik«, 1860, t. 92, č. 2.

njegovo vrijeme. Ističući podudarnost mnogih Križanićevih projekata s promjenama u kasnijem razdoblju, Pipin je pisao da »Križanićev pogled [...] daje novu uporišnu tačku za objašnjavanje Petrovih reformama«. Članak je bio polemički usmjeren protiv onih historičara-slavenofila koji su nastojali da »Rusiju stave u okvir grčko-slavenskog svijeta nasuprot zapadnom«, pa je Pipin Križanićeve misli upotrijebio kao potkrepu stavovima zapadnjačkog tabora.

Taj je stav prihvatio i S. M. Solovjev.¹⁴ On je Križanića nazvao »varenim slavenskim patriotom« i visoko ocijenio njegove radove prema tome koliko su oni, po riječima Solovjeva, dokazivali da »putovi preobražaja, što ih je Petar izabrao, nisu bili posljedica njegove lične samovolje, njegovih pogleda, već su bili posljedica općih stavova tadašnjih najboljih ljudi, tadašnjih autoriteta«.

Mogućnost koju Križanićevi radovi daju historičarima da ih navode za objašnjavanje reformatorske epopeje Petra I i pažnja koju je Križaniću obratio S. M. Solovjev, najistaknutiji ruski historičar XIX st., još su više pojačali zanimanje ruskih autora za radove učenog Hrvata, pa otada nije bilo ni jednog većeg kursa nacionalne historije koji ne bi više ili manje detaljno raspravljao o Križaniću i njegovoj »Politici«.

U radu S. M. Solovjeva je zazvučala misao vrlo karakteristična za početnu fazu proučavanja Križanićeve djelatnosti: po riječima autora »Povijesti Rusije«, Križanić »nije mogao shvatiti protivurjeđe koje je nosio u naravi vlastitog bića, budući da je bio slavenski patriot i katolik«. Da kažem odmah, treba reći da se suvremenim istraživačima, koji Križanića proučavaju u tijesnoj vezi s okolnostima u kojima se nalazio, spajanje Križanićeva slavenskog patriotizma i katoličke religioznosti uopće ne čini protivurječnim, već naprotiv, posve prirodnim za čovjeka njegove sredine i njegova odgoja. Pa ipak, protežući na Križanića kriterije svoga vremena i svoje shvaćanje uzajamnih odnosa između Slavenstva i katoličke crkve, Solovjev je u Križanićevoj djelatnosti vidio pokušaj spajanja dvaju nespojivih ciljeva.

Takav je pristup Križaniću bio svojstven većini ruskih historičara XIX i početka XX stoljeća. Smatrajući da je nemoguće organsko povezivanje patriotskih i religioznih planova u Križanića, oni su, više ili manje osnovano, proglašavali ovu ili onu stranu njegove djelatnosti dominantnom i razmjerno tome umanjivali značenje Križanićevih ideja i projekata koji se u njihove sheme nisu uklapali.

Bezsonovljevi radovi o Križaniću imaju u sebi prizvuk tendencioznosti. Deset godina poslije objavljivanja »Russkogo gosudarstva« i knjige »O promysle« Bezsonov je pokušao sumirati sve što je u to vrijeme bilo poznato o Križaniću i njegovim radovima, pa je u tu svrhu objavio seriju članaka.¹⁵

Neki podaci, što ih daje P. A. Bezsonov, nisu do danas izgubili svoju vrijednost. Među njih idu podaci o neobjavljenim Križanićevim rukopisima,

¹⁴ Solov'ev S. M., Istorija Rossii s drevnejših vremen. T. 13. SPb, 1863. Još prije, u XI tomu svoje »Istorije«, S. M. Solov'ev je dao sadržaj »Putnog opisanija ot Levova do Moskvy«, ne znajući da je to djelo napisao Križanić.

¹⁵ Bezsonov P. A., Katoličeskij svjaščennik serb (horvat) Jurij Križanić, revnitet vossoedinenija cerkvej i vsego slavjanstva v XVII v. (Pravoslavnoe obozrenie, 1870, I—II, IV—V, XI—XII).

o tome kako su oni prikazani u opisima i katalogima Moskovske sinodalne tipografije, o izvorima Križanićevih radova i dr. Ipak, Bezsonov je Križanićeve djelatnost prikazao u posve lažnom svjetlu.

Po Bezsonovljevu mišljenju, ne samo da Križanić nije bio vezan za stvarnost koja ga je okružavala već joj se i namjerno suprotstavljao. Videći oko sebe nepomirljiva protivurječja, Križanić je »iz nužde stvarao svoj idealni svijet«, veoma dalek od stvarnog života.¹⁶ On »nije poznavao ni Moskvu ni Moskovsku Rusiju, ni njene ljude ni historiju: i tek bačen u središte Sibira, on se osvijestio, počeo se prisjećati onog što je vidio i čuo«.¹⁷

I nije čudo što je Križanić, odvojen tako od zemaljskih stvari, kako tvrdi Bezsonov, bio spreman da se odrekne katoličanstva i da se »tjjesno zbliži s pravoslavnom crkvom [...] on je već bio pred njenim vratima, otvorene, iskrene, prijemljive duše [...]. Duhom je on već bio sa svima nama, s onom vjerom i s onom Ćirilovom riječju, koje su nekada bile zajedničke svemu slavenskom svijetu ili su spremne da to postanu«.¹⁸

Tako, ispod Bezsonovljeva pera, Križanić postaje predskazivač onih istih religiozno-političkih pogleda kojih se pridržavaju Bezsonovljevi drugovi — ruski slavenofili. I ne slučajno, ističući da je »centralna djelatnost i ličnost Križanićeve bila suviše visoka za ono razdoblje, a uz to i nepristupačna shvaćanju, zagonetna i čak nezanimljiva većini«,¹⁹ Bezsonov ga uspoređuje s »naprednim čovjekom Rusije i Slavenstva« A. S. Homjakovom, koji također »nije bio shvaćen od suvremenika«.²⁰

Bezsonovljevi su članci bili glavni izvor za knjigu o Križaniću varšavskog historičara A. I. Markeviča.²¹ Knjiga ima karakter kompilacije: njen autor nije bio upoznat ni s Križanićevim rukopisima ni s bilo kakvim materijalima dokumentarnog karaktera o njegovoj djelatnosti, pa se ograničio na prepričavanje Križanićevih djela i radova koji su u to vrijeme bili već objavljeni. Knjiga je pisana nemarno, ima mnogo pogrešaka, netačnih citata, a autorovi su zaključci često neuvjerljivi. Tako se prva monografija o Križaniću pokazala kao neuspjela.

Mnogo je ozbiljnije izučavanju Križanićeve djelatnosti prišao derptski historičar A. Brückner. U nizu članaka objavljenih u godinama 1873—91.²² On je sukcesivno razmatrao široki krug pitanja vezanih za Križanića, počev od razmatranja pojedinih njegovih projekata do ocjene historijskog značenja njegovih radova.

Brückner je prvi Križanićevim radovima prišao ne samo kao publicistici već i kao historijskim izvorima,²³ ukazavši na neophodnost da se njegovi ra-

¹⁶ ib. IV, 719.

¹⁷ ib. XII, 822.

¹⁸ ib. II, 375.

¹⁹ ib. IV, 702.

²⁰ ib. XII, 830.

²¹ Markevič A. I., Jurij Križanić i ego literaturnaja dejatel'nost. Varšava, 1876.

²² Brückner A., Jurij Križanić o vostočnom voprose (Drevnjaja i novaja Rossija, 1876. No 12); Jurij Križanić (Russkij vestnik, VI—VII); O sočinenijah Ju. Križaniča (Russkij vestnik, 1889, VI) i dr.

²³ »Među izvorima za proučavanje dopetrovske Rusije Križanićevi radovi zauzimaju najvažnije mjesto« (Russkij vestnik, 1887, VI, 577).

dovi uzmu u obzir pri izučavanju »historije političkog i ekonomskog razvitka Rusije«. Ističući da Križanićeve poglede treba usporediti »s pogledima koji su tada prevladavali i sa stanjem stvari«,²⁴ Brückner je, naime, uočio vezu između Križanićevih ekonomskih projekata i napete situacije u Rusiji koja je nastala kao posljedica narodnih ustanaka 1640—60. Uostalom, sličnih primjera konkretnog uspoređivanja Križanićevih pogleda s ruskom stvarnošću u Brücknera nema baš tako mnogo. Tek je u svom posljednjem radu učinio nekoliko koraka prema rješenju toga zadatka.²⁵

Brückner je mnogo detaljnije, nego što je to učinio Bezsonov, ispitao krug izvora Križanićevih sibirskih radova. On je pravednoj kritici podvrgao fantastične Bezsonovljeve hipoteze o sudbini Križanićevih knjiga u XVII st. i o njihovu tobožnjem utjecaju na djelatnost Petra I. Ipak, kako nije bio upoznat s rukopisima učenog Hrvata, A. Brückner nije mogao proširiti bazu za kritičku analizu izvora tadašnje križanićologije.

Brücknerovi članci o Križaniću ostavljaju dvostruk utisak: ne škrtareći na epitetima pohvale (»Križanić je — višestruko obrazovan i uistinu genijalan pisac«), Brückner ga istovremeno naziva »doktrinarom« i konstatira da su »rijetko teorija i praksa tako udaljene jedna od druge kao u Križanićevim sudovima o financijsko-ekonomskim pitanjima«. ²⁶ Osim toga, Brückner posve krivo objašnjava činjenicu što Križanićevi radovi nisu utjecali na društveno-politički život Rusije potkraj XVII stoljeća. Po njegovim riječima, već je samo razmatranje političkih pitanja bilo novost za Rusiju, pa zato »Križanićevo djelo nije izazvalo reakciju, pokazalo se suvišno, nepotrebno«. ²⁷ Tā u to se vrijeme samo uzak krug ljudi mogao upoznati s Križanićevim radovima, i upravo su zbog toga mogućnosti da on svojim pogledima djeluje na suvremenike bile veoma ograničene. Prema tome, Brücknerova tvrdnja da su »Križanićevi radovi bili anahronizam« i da »ih mi razumijemo mnogo bolje nego ruski ljudi XVII stoljeća«, ²⁸ isto je toliko neosnovana koliko i konstrukcije Bezsonova i Markeviča koje on sam kritizira.

2.

U posljednjem desetljeću prošlog stoljeća znatno se proširila predodžba o Križanićevu književnom nasljeđu. Moskovsko Društvo za historiju i starine počelo je izdavati Križanićeva sabrana djela, u koja su ušla: »Putno opisanie ot Levova do Moskvy«, »Objasnenie vivodno o pisme slovenskom«, »Tolkovanie istoričeskikh proročestv«, »Ob svetom krešćenju« i »Obličjenje na Solo-večskuju čelobitnu«. ²⁹ A. A. Titov izdao je »Istoriju o Sibiri«. ³⁰ Primjedbe A.

²⁴ ib. 585.

²⁵ Brückner A., Ein Finanzpolitiker in Russland im 17. Jahrhundert (Russische Revue, 1891, I).

²⁶ ib. I, 333.

²⁷ Russkij vestnik, 1889, VI, 21.

²⁸ Russische Revue, 1891, I, 296.

²⁹ Križanić Ju., Sobranie sočinenij. Vyp. 1—3. M, 1891—1893.

³⁰ Sibir v XVII v. M, 1890, 115—216.

Baškirova³¹ i M. G. Popruženka³² sadržavale su podatke o ranije nepoznatim radovima učenog Hrvata.

Pojačano zanimanje za Križanića dovelo je do pokušaja da se njegovo ime iskoristi u spekulativne svrhe. Kazanski svećenik I. Roganovič piše brošuru³³ u kojoj Križanića prikazuje kao vatrena pobornika pravoslavlja i osnivača slavenofilskog učenja. Proizvoljno tumačeći Križanićeve misli, Roganovič u njegovim knjigama nalazi izvore famoznih uvarovskih »ohraniteljnih načal« — »pravoslavlja, samodržavlja, narodnosti« — u njihovu otvoreno-šovinističkom smislu. Razumije se da takva pisanija nema ničeg zajedničkog s naukom i zaslužuje da bude spomenuta samo kao primjer grubo tendencioznog pristupa književnim radovima slavenskog patriota.

Pojava novo objavljenih Križanićevih radova i, napose, prije nepoznatih dokumenata iz vatikanskih i zagrebačkih arhiva³⁴ nametnula je potrebu da se preispitaju ranije ocjene njegove djelatnosti, sadržane u radovima prethodnih istraživača. To je preispitivanje nakupljenih predodžaba dovelo neke autore do druge krajnosti: glavno mjesto u Križanićevoj djelatnosti oni su dodijelili njegovim misionarskim planovima proglašivši sve ostalo samo sredstvom da se postigne glavni cilj — unija katoličke i pravoslavne crkve.

Među prvima je to mišljenje iznio M. I. Sokolov, koji je pronašao i objavio »Tolkovanie istoričeskikh proročestv«.³⁵ Ono što je Sokolova potaklo na takav zaključak bila je, prije svega, njegova vlastita religiozna netrpeljivost. Za njega je Križanić — čovjek koji je »jedino i zaokupljen mišlju o obraćanju pravoslavaca na uniju, samo za to živi u doslovnom smislu riječi«³⁶ i, logično, dira u Sokolovljevu svetinju — rusko pravoslavlje.

M. I. Sokolov je tvrdio da je Križanić svoje političke i lingvističke radove pisao samo za to da bi od cara kao nagradu dobio dopuštenje da živi u Rusiji i propovijeda uniju. Sokolov odmah zatim zjurado zaključuje da »Križanićeva propovijed nije mogla imati uspjeha jer jedan čovjek nije mogao iz ruske pravoslavne spoznaje iskorijeniti duboko usađena uvjerenja«.³⁷

Zaključke Sokolova, koji je stavio u sumnju iskrenost Križanićeva slavenskog patriotizma i naučnu vrijednost njegovih sibirskih radova, prihvatio je u svom kapitalnom radu S. A. Belokurov,³⁸ koji je toj koncepciji dao mnogo razvijeniji i cjelovitiji izgled. Međutim, Belokurov je sasvim drugim putem došao do tog stava.

³¹ Baškirov A., O stihotvorenijah Ju. Križanića (Drevnosti, 1895, I).

³² Popruženko M. G., Neskoljko zamečaniij o sočinenijah Ju. Križanića (Izvestija Otd. jazyka i slovesnosti Akad. Nauk, 1897, t. II, kn. 2).

³³ Roganovič I., Križanić i ego filozofija nacionalizma. Kazan', 1899.

³⁴ Jagić V., Zur Biographie G. Križanić's (Archiv für slavische Philologie, 1882, VI); Fermeždin E., Prinos za životopis G. Križanića (Starine 1886, XVIII); Črnčić I., Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinju u Rimu poslije 1453. g. Prilozi (Starine, 1886, XVIII); Bilbasov V., Jurij Križanić. Novye dannye iz rimskogo arhiva (Russkaja starina, 1892, XII).

³⁵ Sokolov M. I., Novootkrytoe sočinenie Ju. Križanića. SPb, 1891.

³⁶ ib. 31.

³⁷ ib. 88. Analogno mišljenje dano je u članku M. N. Berežkova »Plan zavoevanija Kryma, sostavlenyj Ju. Križanićem« (Žurnal min. nar. prosv. 1891, X—XI).

³⁸ Belokurov S. A., Jurij Križanić v Rossii. M, 1901.

Knjiga Belokurova, koji je po ruskim arhivima sakupio i iz Rima dobio veliku količinu dokumenata iz različitih razdoblja Križanićeva života, prva je detaljna biografija učenog Hrvata i, zahvaljujući materijalima koji su u njoj objavljeni, do danas je sačuvala svoje značenje. Ali Belokurov je sebi postavio zadatak da pokaže »samo vanjske događaje Križanićeva života« i namjerno je svoje istraživanje suprotstavio onim radovima o Križaniću čiji predmet »čine njegovi radovi, stavovi u njima i gledišta koja se ondje izlažu«. Rekonstruirajući Križanićevu biografiju, Belokurov se koristio isključivo dokumentarnim izvorima (javni dokumenti, prepiska i sl.) ostavljajući po strani sadržaj njegovih knjiga.³⁹

Belokurov nije uzeo u obzir da izvori, kojima je raspolagao, nipošto ne iscrpljuju sav sadržaj Križanićeva života i njegove djelatnosti. Osim toga, stavljajući u sumnju Križanićevu iskrenost u moskovskim dokumentima, Belokurov slijepo vjeruje u sve o čem govore vatikanski dokumenti. I, na kraju, sam taj usko jednostrani, »dokumentaristički« pristup u proučavanju djelatnosti čovjeka, čije nam književno stvaralaštvo služi kao glavni faktor u ocjeni njegove historijske uloge, nije mogao biti plodotvoran.

Sve je to i dovelo Belokurova do toga duboko pogrešnog zaključka kojim njegova monografija završava: »Sve je vrijeme Križanić maštao samo o jednom — o obraćanju shizmatika, o širenju katoličanstva i unije istočne i zapadne crkve [...] On sve žrtvuje za svoju misao i ide u daleku Moskoviju s jedinim ciljem da Ruse pridobije za katoličanstvo [...] Pred nama je uvjereni pregalac u korist katoličanstva kojemu je ostao vjeran do svoje smrti. Ne ispunjava politika njegovo srce, nije njegova duša puna slavenstva. Svi su njegovi političko-ekonomski, historijski i drugi radovi imali jedan cilj — da stekne veliko povjerenje da bi zatim u određeno vrijeme počeo djelovati ad majorem Dei gloriam.«⁴⁰

Kritika je odmah uočila slabe strane Belokurovljeve koncepcije. U recenziji V. F-ko,⁴¹ u ozbiljnom članku A. P. Lipovskog⁴² i u nizu drugih radova ukazivalo se na to da se »Križanićevi pogledi ne mogu smjestiti u usku shemu katoličkog pogleda na svijet« i da se »pri ocjeni Križanićeve ličnosti ne smijemo bezuvjetno oslanjati ni na dokumente kongregacije ni na slučajne citate iz Križanićevih radova«, već treba njegovu djelatnost razmatrati uzimajući u obzir uvjete u kojima se ona odvijala.

Među radovima o Križaniću koji su izašli u Rusiji prije oktobarske revolucije najozbiljnija je bila monografija V. E. Valjdenberga.⁴³ Ta knjiga, pisana na osnovi proučavanja originalnih rukopisa najvažnijih Križanićevih radova, sadrži detaljnu analizu filozofskih, političkih i ekonomskih pogleda tobožnjakog prognanika. Valjdenberg je smatrao da »djelatnost Križanića kao slavenskog patriota ne smije dolaziti ni u kakvu ozbiljnu sumnju«

³⁹ »[...] što se tiče njegovih radova, ja navodim samo vrijeme i okolnosti u kojima su se pojavili i izvlačim iz njih podatke koji bi mogli što god razjasniti u njegovu ličnom životu« (ib. 90).

⁴⁰ ib. 292.

⁴¹ Istoričeskij vestnik, 1904, XII.

⁴² Lipovskij A. P., *Temnoe i spornoe v biografii Križanića* (Izvestija otd. russk. jaz. i slovesn. Akad. Nauk, 1903, t. VIII, kn. 4).

⁴³ Valjdenberg V. E., *Gosudarstvennye idei Križanića*. SPb, 1912.

i da su Križanićevi politički radovi bili napisani »s ciljem da pokaže što je u državnom životu Rusije vrijedno, što zahtijeva ispravke i reforme, kakvo mjesto ruska država zauzima u nizu drugih evropskih država, kakav je općenit smisao ruske historije i kakvi zadaci za Rusiju proistječu iz te historije u budućnosti — osobito u odnosu na slavenske narode«. ⁴⁴

Sve Križanićeve ideje i projekte Valjdenberg razmatra tako da ih uspo-ređuje s pogledima i teorijama zapadno-evropskih i ruskih autora iz prethodnih stoljeća. Međutim, on svoje usporedbe ne potkrepljuje analizom izvora i upotrebljava materijal samo po vanjskom kriteriju sličnosti u pojedinih citata i formulacija državnopravnih principa, bez obzira na to kada su autori razmatranih teorija živjeli i koju su socijalnu grupu zastupali. Kao posljedica toga, Valjdenbergova knjiga navodi čitaoca na zaključak da sadržaj »Politike« i drugih Križanićevih radova nije bio određen toliko ruskom stvarnošću XVII st. koliko utjecajem nekih filozofskih i političkih ideja njegovih prethodnika na Križanića.

Jedini ruski učenjak koji je imao mogućnost da se osobno upozna s dokumentima o Križaniću u rimskim arhivima i da ondje izvrši dopunska istraživanja, bio je E. F. Šmurlo. Radovi Šmurla ⁴⁵ odlikuju se bogatstvom dokumentacije i majstorstvom u istraživanju dokumenata. Postavivši sebi relativno ograničen zadatak: razjasniti ciljeve i metode Križanićeve djelatnosti, Šmurlo sistematski proučava motive i karakter djelovanja učenog Hrvata u raznim razdobljima njegova života i dolazi do uvjerljivog zaključka da »nije unija učinila Križanića misionarom, već su ga njegovi slavenski interesi gurnuli na njegov misionarski put«.

Nama se čini da je Šmurlo uglavnom dobro riješio svoj zadatak. Logika dokazivanja i dobro poznavanje materijala u pozitivnom ga smislu odvajaju od prethodnih biografa »srbenina Jurja«. Šteta je samo što se, Šmurlo, zanijevši se samo psihološkom analizom pobuda koje su odredile Križanićeve postupke, nije uopće dotakao pitanja o značenju Križanića i njegova književnog nasljeđa za historiju Rusije i Slavenstva.

3.

Mnogo je nova u izučavanje Križanićeve djelatnosti unijela marksistička historiografija. G. V. Plehanov, koji je Križaniću posvetio jednu od glava svoje »Historije ruske društvene misli«, ⁴⁶ prvi je postavio pitanje o socijalnoj usmjerenosti Križanićevih radova, obrativši pri tom pažnju na očiglednu prednost koju Križanić daje vojnom staležu u odnosu na druge staleže. Bilježeći da je Križanić »pridavao golemo značenje razvitku proizvodnih snaga zemlje«, ⁴⁷ Plehanov je tu osnovnu tendenciju Križanićevih projekata objašnjavao karakteristikama epohe u kojoj je djelovao — epohe rađanja kapitalizma.

⁴⁴ ib. 35.

⁴⁵ Šmurlo E. F., Rimskaja kurija na ruskom pravoslavnom Vostoke 1609—1654. gg. Praga, 1928, 138—173 i priloženija; Rossija i Italija, tt. 3—4, SPb-Leningrad, 1911—1927.

⁴⁶ Plehanov G. V., Istorija ruskoj obščestvennoj mysli. T. I. M, 1914, 286—304.

⁴⁷ ib. 288.

Na žalost, vrijednost skice o Križaniću umanjuje se nešto time što Plehanov rusku društvenu misao odviše suprotstavlja zapadnoevropskoj i što smatra da je glavni izvor pojave progresivnih društveno-političkih tokova u Rusiji »evropeizacija« zemlje.

U sovjetskom razdoblju nije oslabilo zanimanje za izučavanje Križanićevih radova. S. V. Bahrušin, koji je uzeo u obzir sve materijale što su se u literaturi nakupili, najuspješnije je označio pravac kojim treba ići u proučavanju Križanićeva života i njegove djelatnosti, zasnivajući ga na realnom sadržaju njegovih radova, a ne na domišljanju i proizvoljnim tumačenjima ovih ili onih njegovih postupaka.⁴⁸ Takvog se mišljenja u svom posljednjem radu o Križaniću pridržavao i V. I. Pičeta.⁴⁹ On je preispitao neke svoje stavove iz ranijih članaka u kojima se odražavala Belokurovljeva koncepcija⁵⁰ i došao do zaključka da je »pitanje o Križanićevoj iskrenosti i neiskrenosti — subjektivno pitanje, pri tom još i nedokažljivo, i zato mora ostati izvan istraživačeva vidokruga.«⁵¹ Ma kakva bila Križanićeva duhovna evolucija, on je, prema Pičeti, ušao u historiju kao »najveći politički mislilac svoga vremena, koji se duboko zamislio nad historijskom sudbinom čovječanstva uopće i slavenskih naroda napose.«⁵²

Pičeta je najveću pažnju obratio najvažnijem Križanićevu djelu — »Politici« i vrlo ispravno uočio jedinstvo zamisli, zbog čega »Politika« djeluje cjelovito, bez obzira na neobrađenost i kaotičnost u kompoziciji njenih sastavnih dijelova. Pičeta je bio zamislio da izradi još detaljniju analizu sadržaja »Politike«, ali ga je smrt omela u ostvarenju te namjere.

B. D. Dacjuk, koji je u posebnoj knjizi dao pregled Križanićevih političkih i historijskih pogleda,⁵³ ispravno je zaključio što se tiče sastava »Politike«, da nju treba razmatrati kao »zbornik koji u sebi uključuje razne radove«. No time se i iscrpljuje doprinos koji je dao u proučavanju Križanića, jer njegova knjiga predstavlja pokušaj da se u Križanićevu životu sva protivurječja izglade, da se prijeđe preko njegove katoličke religioznosti i da ga se pod svaku cijenu idealizira, sve do odstupanja od historijske realnosti.

Dacjuk promatra »Politiku« kao utopijsko djelo svoje vrste posvećeno pitanju stvaranja nezavisne slavenske države.⁵⁴ I premda na kraju knjige kaže da se »u idealnoj Križanićevoj državi može prepoznati Rusija, izmijenjena prema njegovu progresivnom programu«,⁵⁵ on, u biti, ipak odvaja Križanićeve projekte od ruske stvarnosti i pridaje im racionalistički, doktrinarni značaj. Takvo gledanje oduzima Križanićevim radovima njihovo značenje izvora za život ruskog društva u sredini XVII stoljeća.

⁴⁸ Bahrušin S. V., Jurij Križanič (Istoričeskij žurnal, 1942, No 1—2).

⁴⁹ Pičeta V. I., Jurij Križanič i ego otnošenje k ruskomu gosudarstvu (Slavjanskij sbornik, M, 1947, 202—240).

⁵⁰ Pičeta V. I., Politiko-ekonomičeskie vzgljady Križaniča (Letopis Ekaterinoslavskoj učenoj arhivnoj komissii, 1905, I) i dr.

⁵¹ Pičeta V. I., Ju. Križanič i ego otnošenje k ruskomu gosudarstvu, 210.

⁵² ib. 240.

⁵³ Dacjuk B. D., Jurij Križanič M, 1946.

⁵⁴ ib. 13.

⁵⁵ ib. 105.

Veliku je štetu historijskoj nauci nanio članak P. P. Epifanova,⁵⁶ u kojem je Križanić nazvan papinskim agentom u Moskvi i pri tom istaknut zahtjev da se njegovo književno nasljeđe prestane proučavati jer, tobože, nema nikakvo značenje za historiju društvene misli u Rusiji i u Slavenstvu. U diskusiji o Križanićevoj djelatnosti, koja se 1956. održala u Moskvi, sovjetski su historičari dokazali neosnovanost koncepcije Epifanova, koji je iskrivio historiografiju pitanja i osnovne činjenice Križanićeve biografije. Većina učesnika u toj diskusiji podržala je glavnog referenta, L. N. Puškareva, koji je utvrdio da je Križanić svojim radovima »bio organski povezan s ruskim životom predpetrovskog vremena, u svojim radovima odrazio i načeo najvažnije teme koje su uznemiravale rusko društvo«. ⁵⁷ U toku diskusije bilo je preporučeno da se Križanićeve radovi »proučavaju kao izvori slavensko-ruske društvene misli«, ⁵⁸ a da se u tu svrhu, prije svega, izda njegovo glavno djelo — »Politika«.

U skladu sa zahtjevima suvremene arheografije bio je 1965. izdan prvi dio Križanićeve toboljskog zbornika: tačno je rekonstruiran tekst originala, navedene su sve varijante, načinjen je prijevod na ruski jezik, dani su neophodni komentari. ⁵⁹ L. M. Morduhovič je pripremio za štampu nekoliko fragmenata iz drugih dijelova zbornika. ⁶⁰

L. M. Morduhovič je autor većeg broja radova o Križaniću koji su se pojavili posljednjih godina. Počevši od proučavanja Križanićevih ekonomskih pogleda, on je postepeno proširio krug svoga zanimanja i postavio sebi zadatak da »pokaže njegovu koncepciju u cjelini, uzevši pri tom u obzir i arhivski materijal koji do danas nije objelodanjen«. ⁶¹ Rješenje tog zadatka moglo bi biti važan korak u istraživanju Križanićeve književnog nasljeđa. Međutim, Morduhovičev metod rada primorava nas da posumnjamo u ostvarivost te namjere.

U Morduhovičevim radovima nema uopće kritičke analize izvora Križanićevih radova: komplicirane tekstove, koji zahtijevaju vrlo pažljiv pristup, Morduhovič tretira sasvim proizvoljno, a ponekad i posve suprotno od njihova stvarnog smisla. Tako, na primjer, kad tvrdi da je Križanić priznavao ugovorno porijeklo države, Morduhovič se poziva na citat iz »Politike«: »[. . .] nitko nije rođen zato da bi živio samo za sebe«. ⁶² Ali te riječi arhiv Križanićeve, već su uzete iz evanđelja! U nizu slučajeva Morduhovič krajnje netačno prevodi Križanićeve »slavenizme«, a to dovodi do ozbiljnih nesporazuma: tako, kao dokaz za Križanićeve »antikmetske poglede«, navodi riječi: »Zla est krepe-

⁵⁶ Epifanov P. P., Proiski Vatikana v Rossii i Jurij Križanič (Voprosy istorii, 1953, No 10).

⁵⁷ Puškarev L. N., Ob ocenke dejatel'nosti Ju. Križaniča (Voprosy istorii, 1957, No 1. 77).

⁵⁸ Kurmačeva M. D., Šerstobitova V. G., Obsuždnie voprosa o dejatel'nosti Ju. Križaniča (Voprosy istorii, 1957, No. 2), 206.

⁵⁹ Križanič Ju., Politika. Podgotovil k pečati V. V. Zelenin. Perevod i komentarii A. L. Goljdsberg. Pod red. M. N. Tihomirova. M, 1965.

⁶⁰ Iz rukopisnoga nasledstva Ju. Križaniča (Istoričeskij arhiv, 1958, No 1); Neopublikovannyj traktat Ju. Križaniča (Sovetskoe slavjanovedenie, 1966, No 2).

⁶¹ Morduhovič L. M., Socialjno-ekonomičeskie vzgljady Ju. Križaniča. Autoferat dissertacii. M, 1962, 4.

⁶² Morduhovič L. M., Političeskie vzgljady Ju. Križaniča (Pravovedenie. Izvestija vyssh. učebnyh zavedenij, 1962, No 1, 112).

nnost'«. ⁶³ A u tekstu čine te riječi početak fraze: »Zla est' krepennost', zla i raspusta, srednij put' nailučij«, ⁶⁴ i nikakve osnove nema da se ta riječ »krepennost« (strogost, krutost) u istrgnutom citatu prevodi kao »kmetstvo«.

Proizvoljno tumačenje Križanićevih tekstova znatno umanjuje uvjerljivost Morduhovićevid zaključaka. Pa i sami ti zaključci su rezultat nehistorijskog prilaženja Križanićevoj djelatnosti. Po Morduhovićevidu mišljenju, Križanić je »u filozofiji, kolebajući se u pravcu idealizma, u osnovi zauzimao pozicije materijalizma«, ⁶⁵ »Križanićev filozofski stav odražavao je rađanje buržoaskih odnosa«, ⁶⁶ »Križanić je istupao protiv kmetskog uređenja«, ⁶⁷ »Križanićev ekonomski i financijski program u biti je predviđao buržoaske promjene u Rusiji«. ⁶⁸

Morduhovićeve zaključke podvrgao je kritici M. A. Alpatov, koji je uvjerljivo dokazao da »smatrati Križanića buržoaskim reformatorom isto je tako daleko od istine kao i vidjeti u njemu papina doušnika«. ⁶⁹ Alpatov primjećuje da Križanićev program nije Rusiju izvodio izvan okvira feudalizma: »Sve su njegove simpatije na strani vladajuće klase feudalaca, a sva je njegova koncepcija uperena protiv kmetova [...] Sve njegove reforme obrta i trgovine ostaju u granicama feudalizma [...] Za borbu u prilog kapitalizma nije još bila sazrela ni sama Rusija XVII stoljeća ni Križanićeva koncepcija [...] Križanić je bio tipični feudalni prosvjetitelj.« ⁷⁰

Alpatovljevi članak daje jasnu predodžbu o osnovnom krugu Križanićevih ideja i odražava najraširenija mišljenja o tim pitanjima u sovjetskoj nauci.

Križanićevidu se životu i radu daje važno mjesto u mnogim kapitalnim radovima i udžbenicima koji su posljednjih godina izašli u SSSR. U opsežnoj »Historiji filozofije« istaknuta je »značajna uloga Križanića u razvitku društveno-političke i sociološke misli u Rusiji XVII stoljeća« i zaključuje da se Križanić »po svom socijalno-političkom programu javlja kao idejni pret hodnik Petrovih reforama«. ⁷¹

U udžbeniku »Historija SSSR« okarakterizirana je Križanićeva uloga u historiji ruske kulture i konstatirano da su njegovi radovi »bili prožeti zanimanjem za život ruskog naroda, željom da mu pomogne savladati stoljetnu zaostalost u naučnom i kulturnom razvitku, i da su isticali njegovo mjesto među evropskim narodima«. ⁷²

O Križaniću se govori u mnogim monografijama i člancima posvećenim Rusiji i Slavenstvu u XVII stoljeću, ruskoj kulturi i društvenoj misli toga vremena, ruskoj historiografiji, etnografiji, sibirolgiji. Historija istraživanja Križanićevidu života i rada, započeta prije više od sto godina, nastavlja se...

(Iz rukopisa preveo M. Popović)

⁶³ Morduhovič L. M., Očerk istorii ekonomičeskikh učenič. M, 1957. 138.

⁶⁴ Russkoe gosudarstvo v seredine XVII. v. T. 2. M, 1860, 102.

⁶⁵ Morduhovič L. M., Filozofskie i sociologičeskie vzgljady Ju. Križaniča (Kratk. soobščenič In-ta slavjanovedenič, 1963, No 36, 73).

⁶⁶ ib. 71.

⁶⁷ Morduhovič L. M., Antifeodalnčnč koncepcijč Ju. Križaniča (Kratk. soobščenič In-ta slavjanovedenič, 1958, No 26, 37).

⁶⁸ ib. 48.

⁶⁹ Alpatov M. A., Istoričeskčnč koncepcijč Ju. Križaniča (Sovetskoe slavjanovedenie, 1966, No 3, 32).

⁷⁰ ib. 44.

⁷¹ Istorijč filozofii. Pod red. M. A. Dynnik i dr. T. I. M, 1957, 475—478.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XIX—XX

1966—67

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Štampanje dovršeno 18. XII 1968.